Inclusive Education

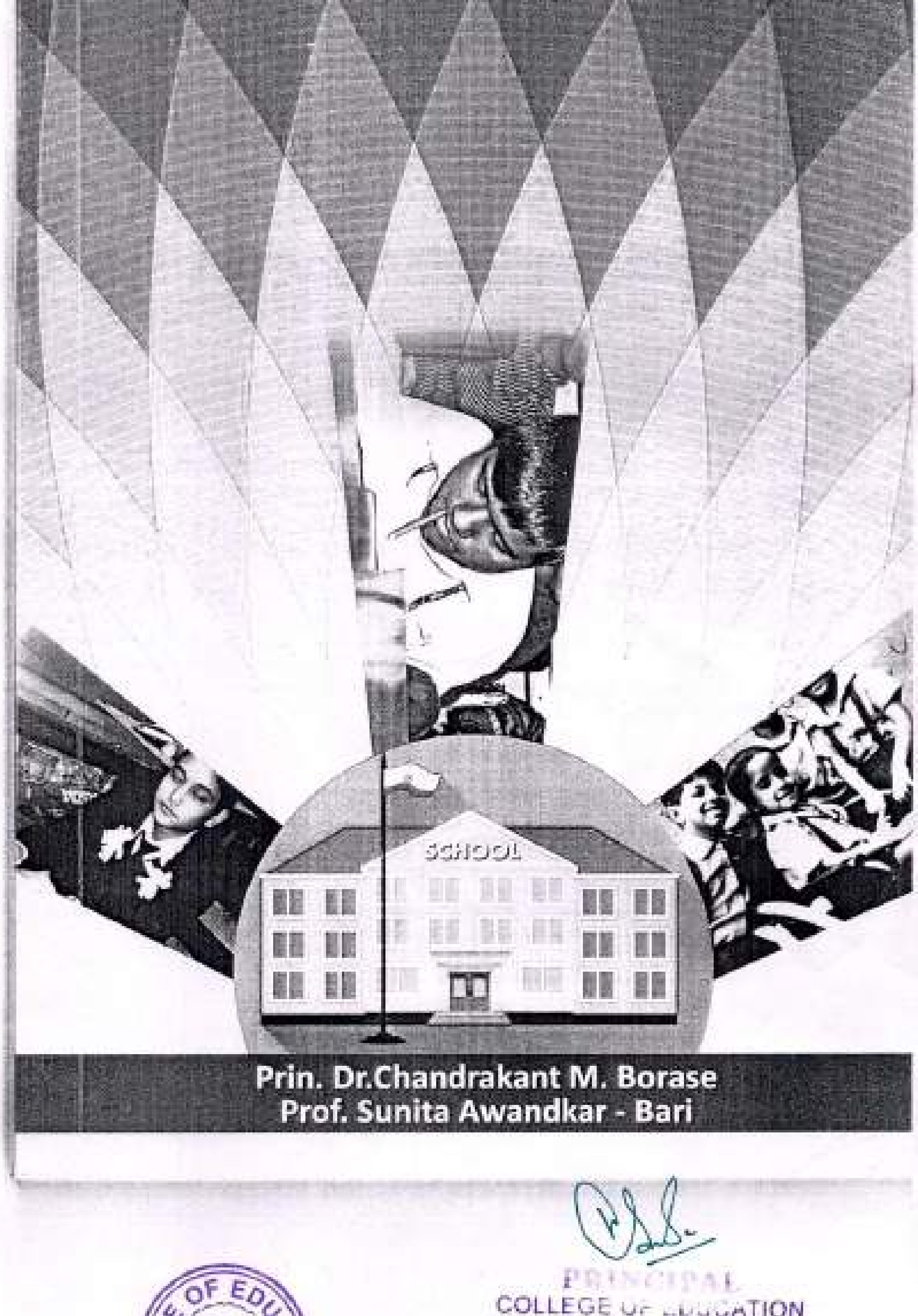

Prin. Dr.Chandrakant M. Borase
Prof. Sunita Awandkar - Bari

COLLEGE OF EDUCATION
NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

INCLUSIVE EDUCATION

Moving Special to Inclusive

Prin. Dr. Chandrakant M. Borase
(C) Prof. Sunita L. Awandkar (Bari)
Address : B-226, D.G.P. Nagar No.1,
Nashik Pune Road, Nashik.
Phone No. : 0253-2412663

Publisher
Ultimate Associates
19, Vikas Colony, Opp. Indian Oil
Petrol Pump, Trimbak Road,
Nashik - 422007
Phone : (0253) 2352530 / 2972530
Email : ultimatebipin@gmail.com

Cover Design
Bipin Bakle

Printer
Ultimate Impressions
19, Vikas Colony, Opp. Indian Oil
Petrol Pump, Trimbak Road,
Nashik - 422007
Phone : (0253) 2352530 / 2972530
Email : ultimatebipin@gmail.com

First Edition : November 2019

Cost : Rs. 240/-

Inclusive Education

Ultimate Associates

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

Ultimate Associates, Nashik

₹ 240/-

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

COLLEGE OF EDUCATION ★ NASHIK

Understanding Disciplines and Pedagogy of School Subjects

(ICT-09)

B.Ed.-I (Paper-106-107)

Prof. Dr. Murlidhar A. Bhadane
Prof. Pushpa A Patil
Prof. Dr. Archana M. Salve

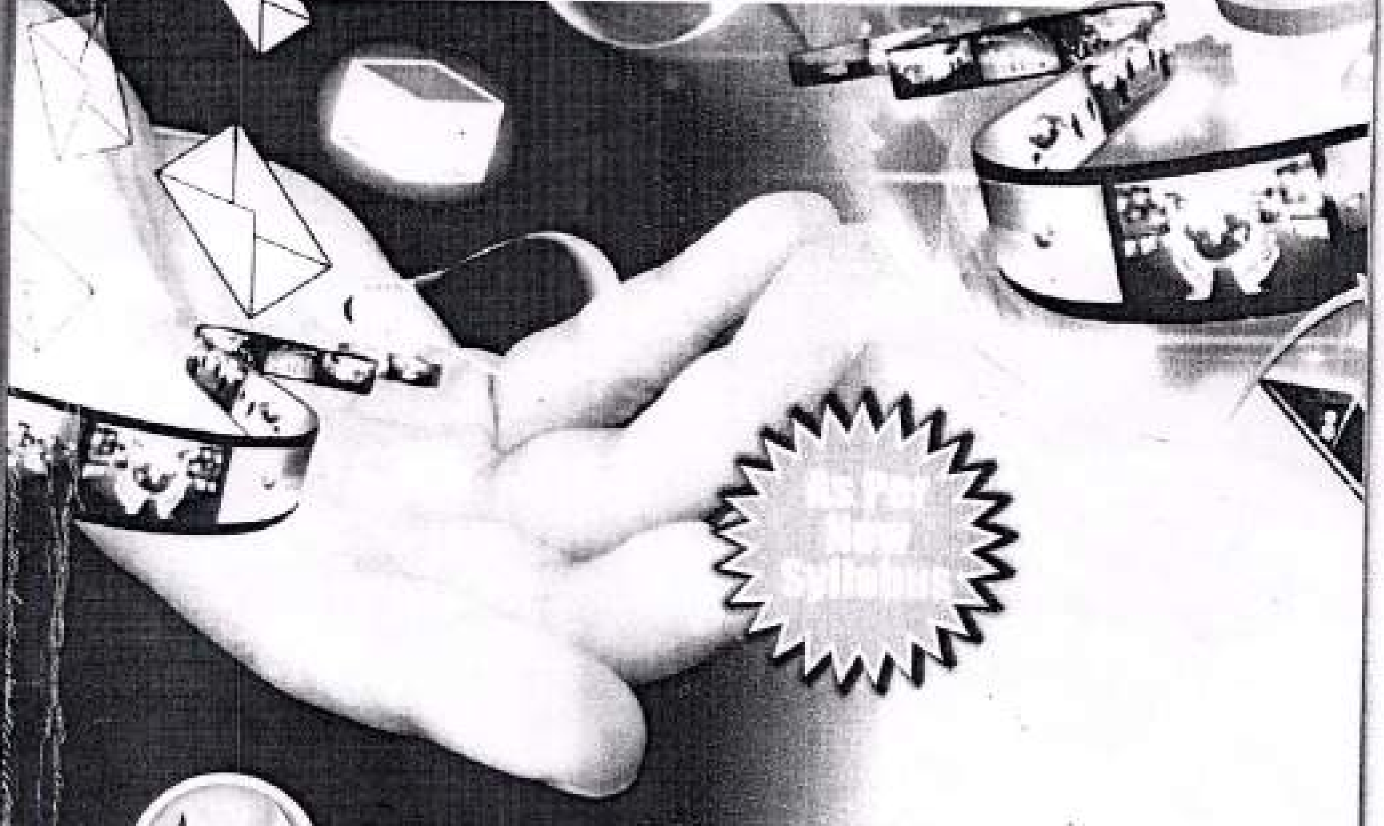

SUCCESS PUBLICATIONS

2018-19

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

Prof. Dr. Murlidhar A. Bhadane
M.Sc. (Organic Chemistry), M.Ed. (Statistics), Ph.D. (Education)
Shikshanshastra Mahavidyalay, Nashik.

Prof. Dr. Murlidhar A. Bhadane has an excellent academic background. He has almost 26 years of teaching experience for B.Ed., M.Ed., M.A. (Education), DSM etc. He is also working as Research Guide for M.Phil. and Ph.D. students. His areas of specialisations are Educational Statistics, Information and Communication Technology, Instructional Design, Research Methodology, Evaluation and Assessment, Maths-Science Teaching Method etc. He has attended many Seminars, Conferences and Workshops. He also showed his massive contribution in Paper Presentation at National and International Level and many of them get published too. He also holds variety of other crucial positions like NCTE Visiting Team Member, Chief Exam Officer, NAAC Committee Member, IQAC Member and many more.

Prof. Pushpa A. Patil
M.A., M.Ed., M.Phil., SET, Ph.D. (Appeared)
H.G.M Azam College of Education, Pune.

Prof. Pushpa A. Patil has an outstanding academic career. She has almost 12 years of teaching experience for U.G. and P.G. Level. She is currently working as Assistant Professor at H.G.M Azam College of Education, Pune. She has attended many Seminars, Conferences and Workshops. She has also showed her massive contribution in Paper Presentation at International and National Level and many of them get published too. She also holds variety of other crucial positions like Paper Setter, Examiner, Senior Supervisor, Moderator, Chairman and many more.

Prof. Dr. Archana M. Salve
M.A. (English), M.Ed., Ph.D. (Education), SET, DSM
P.V.G. College of Education and Research, Nashik.

Prof. Dr. Archana M. Salve has an excellent academic background. She has almost 10 years of teaching experience. She is currently working as Assistant Professor at P.V.G. College of Education and Research, Nashik. She has attended many Seminars, Conferences and Workshops. She also showed her vigorous contribution in Paper Presentation at International and National Level.

ISBN : 978-93-24457-28-6

PT-1998

SUCCESS PUBLICATIONS

Address : Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Theatre, Pune - 30.
Ph. No. 24433374, 24434662, 64011289, Mobile : 9325315464
E-mail : sharpgroup31@rediffmail.com
Website : www.sharpmultinational.com

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

Book Code : EDU 424
Subject Code : EDU 424

EDU 424

ज्ञान आणि अभ्यासक्रम

EDU 424

अधिष्ठान अभ्यासक्रम

ज्ञानगंगा घरोघरी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

ज्ञानगंगा घरोघरी

EDU - 424

ज्ञान आणि अभ्यासक्रम

लेखक : डॉ. कविता साळुंखे, प्रा. एम.एस.उभाळे, प्रा. गजानन सपकाळ, डॉ. प्रीती पाटील, डॉ. डी.डी. पवार, डॉ. सज्जन थूल, डॉ. सोनुने एस.एन, डॉ. डी.एस. सूर्यवंशी, डॉ. पी.बी. दराडे, डॉ. प्रतिभा देसाई, डॉ. कुंभारे गोपाळकृष्ण, डॉ. नवनाथ इंदलकर, डॉ. भदाणे एम.ए., श्रीमती कल्पना साळुंखे, प्रा. विजयकुमार पाईकराव, श्रीमती अनिता थोरात, श्रीमती ज्योती लष्करी, डॉ. उमाकांत देशमुख

घटक १ : ज्ञान आणि ज्ञाननिर्मिती	०१
घटक २ : ज्ञाननिर्मिती प्रक्रिया	३४
घटक ३ : अभ्यासक्रम	६३
घटक ४ : अभ्यासक्रम विकसन	९३
घटक ५ : अभ्यासक्रम अंमलबजावणी व पुनर्रचना	११३

Savitribai Phule Pune University

School of Open Learning

(Distance Education Program)

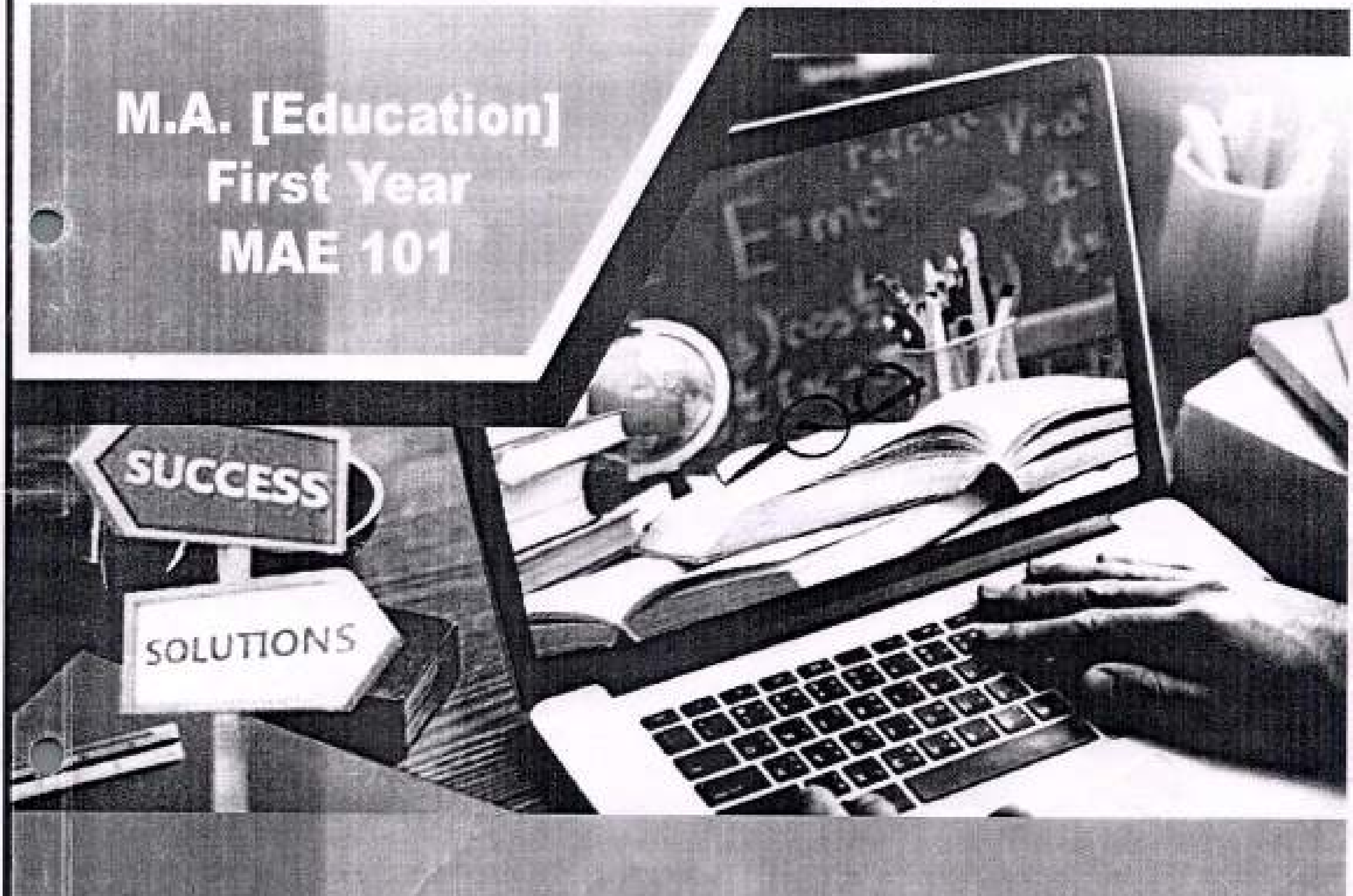

शिक्षणाचे अधिष्ठान आणि अध्ययनाचे व अध्ययनार्थीचे मानसशास्त्र

COLLEGE OF EDUCATION
NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

लेखकाचे नाव

भड भागवत वसंत
(एम. ए. (इंग्रजी), एम. एड., सेट)
सहाय्यक प्राध्यापक,
एस. एन. डी. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, बाभुळगाव
मो. ९४२२५२६०५०

डॉ. चंद्रकांत म्हसु बोरसे
(एम. एस्सी, एम. एड, सेट, पीएचडी)
प्राचार्य,
विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय नाशिक

COLLEGE OF EDUCATION ★ NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

शिक्षणाचे अधिष्ठान आणि अध्ययनाचे व अध्ययनार्थीचे मानसशास्त्र

M.A (Education)

First Year

(MAE 101)

SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY

School of Open Learning

(Distance Education Program)

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

M.A. [Education]
First Year
MAE 101

शिक्षणाचे अधिष्ठान आणि अध्ययनाचे व अध्ययनार्थींचे मानसशास्त्र

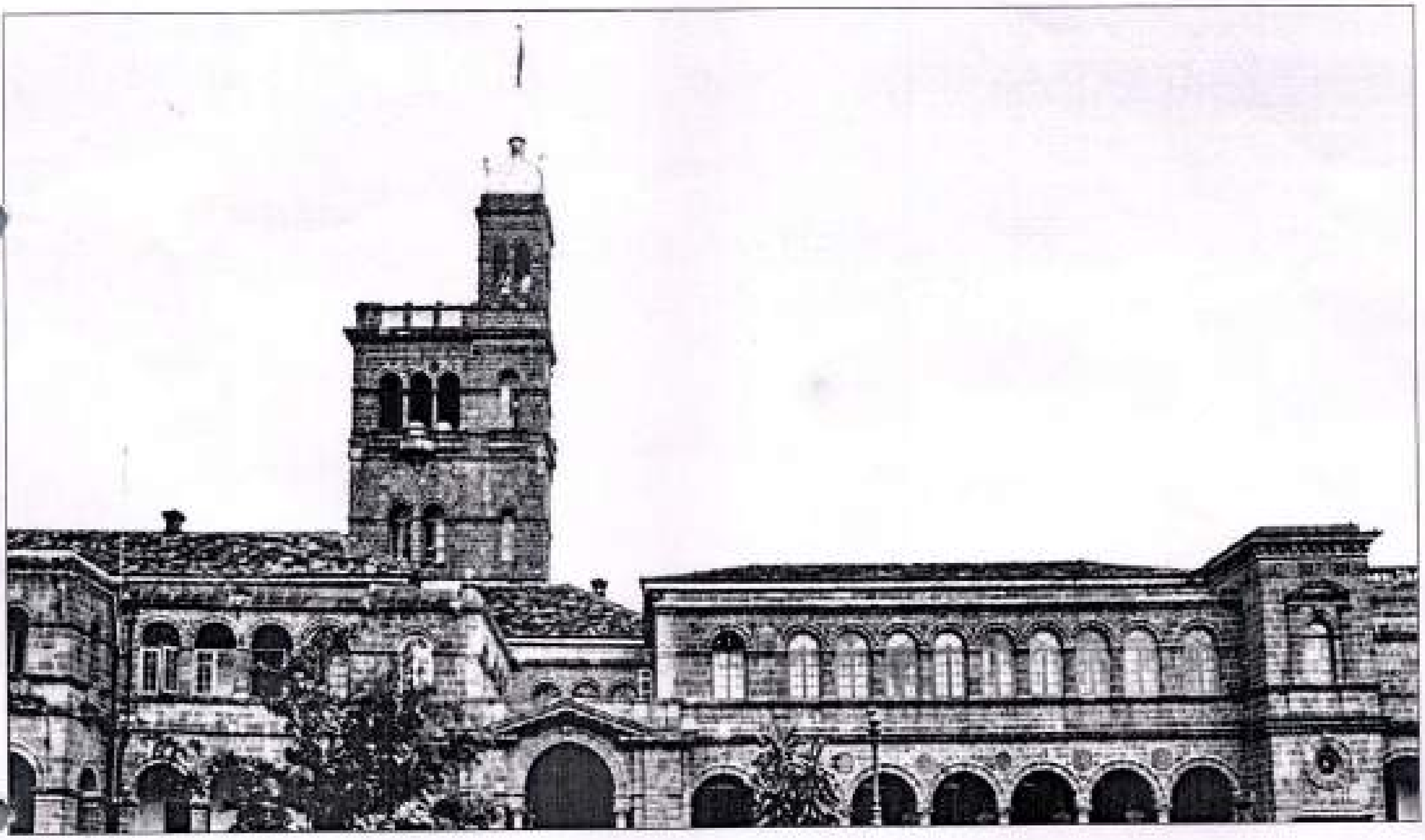

ISBN 978-93-5453-239-9
9789354532399

Savitribai Phule Pune University
School of Open Learning
(Distance Education Program)

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION

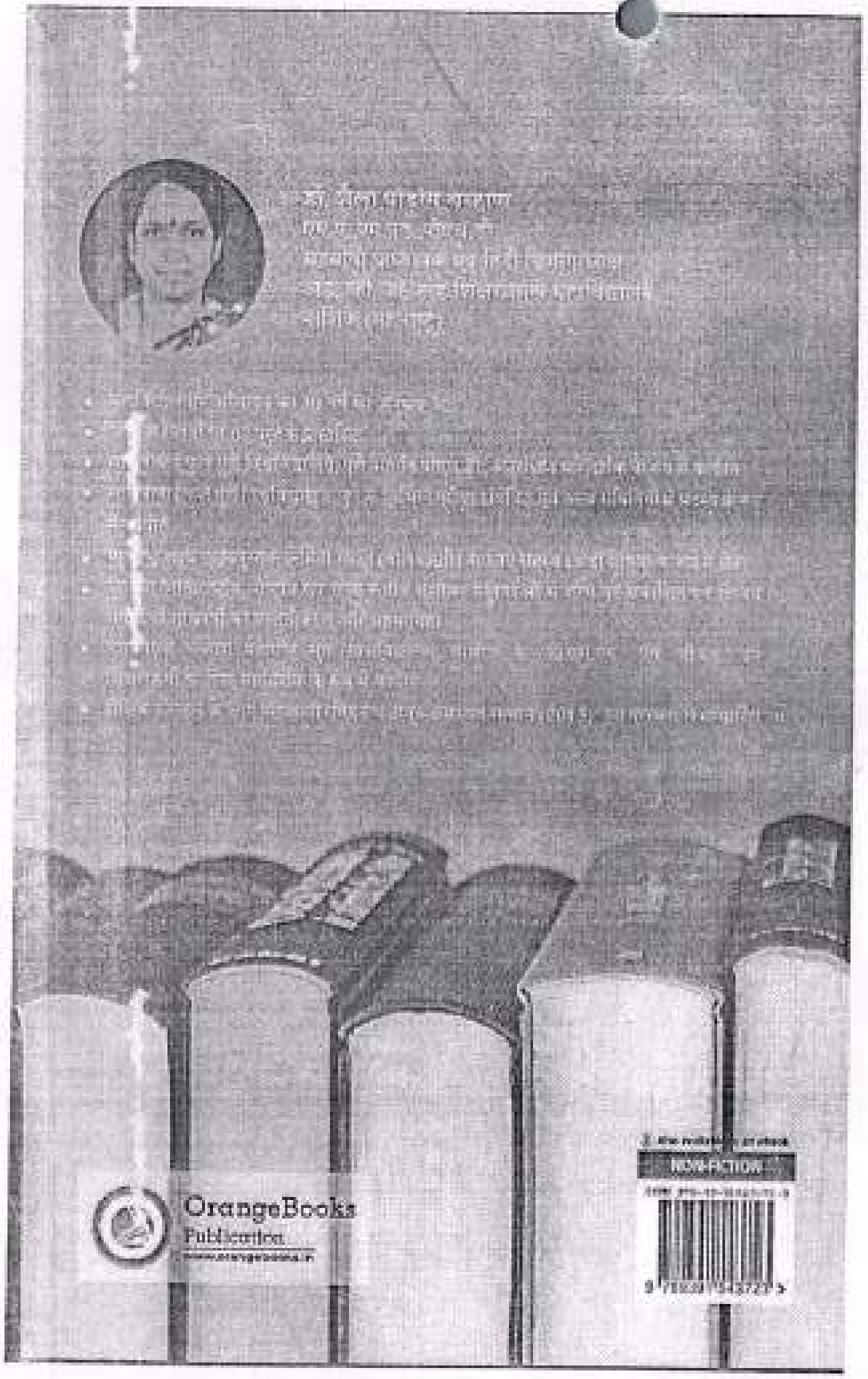

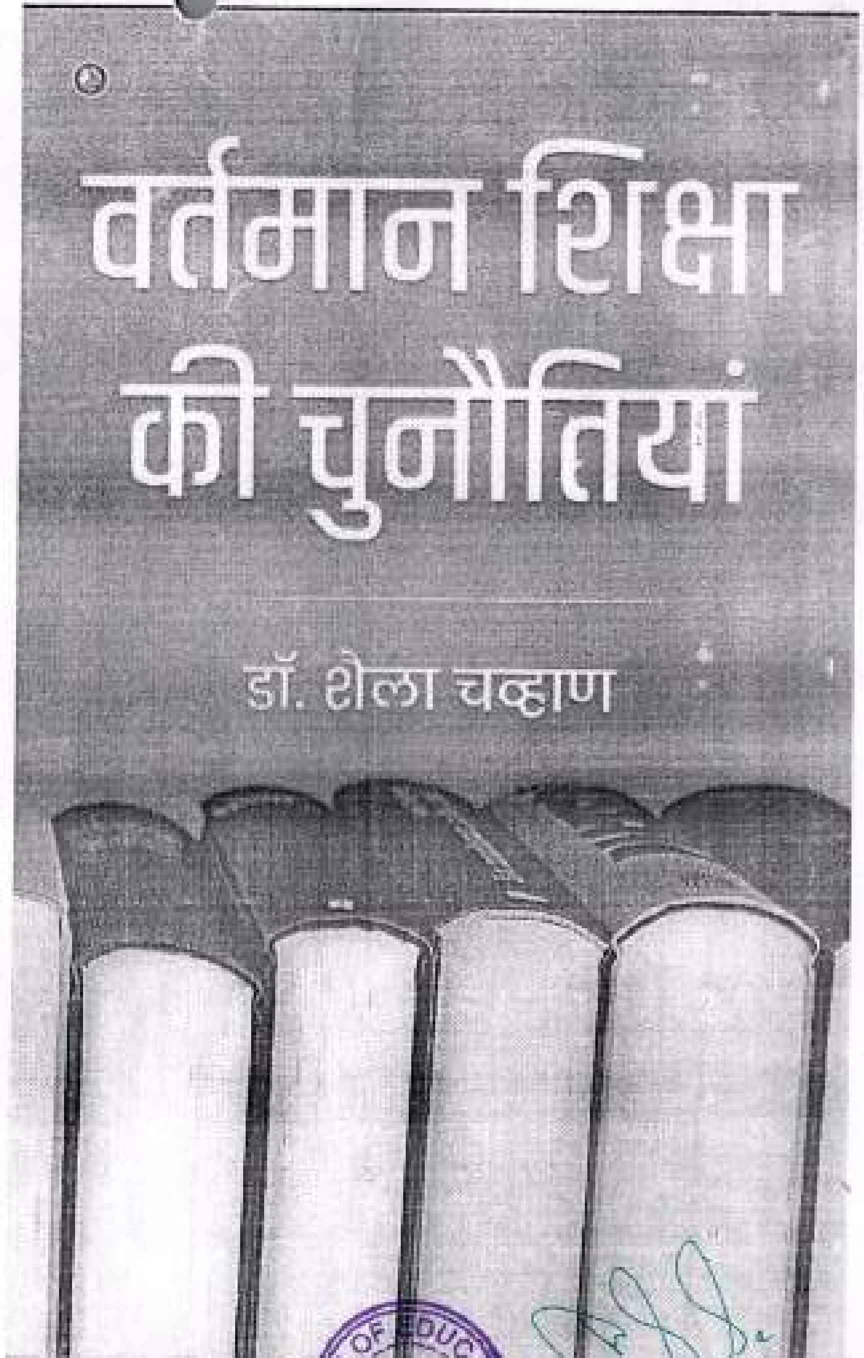

COLLEGE OF EDUCATION NASIK
PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus Nashik-2

20-21

Savitribai Phule Pune University

School of Open Learning

(Distance Education Program)

M.A. [Education]
First Year
MAE 102

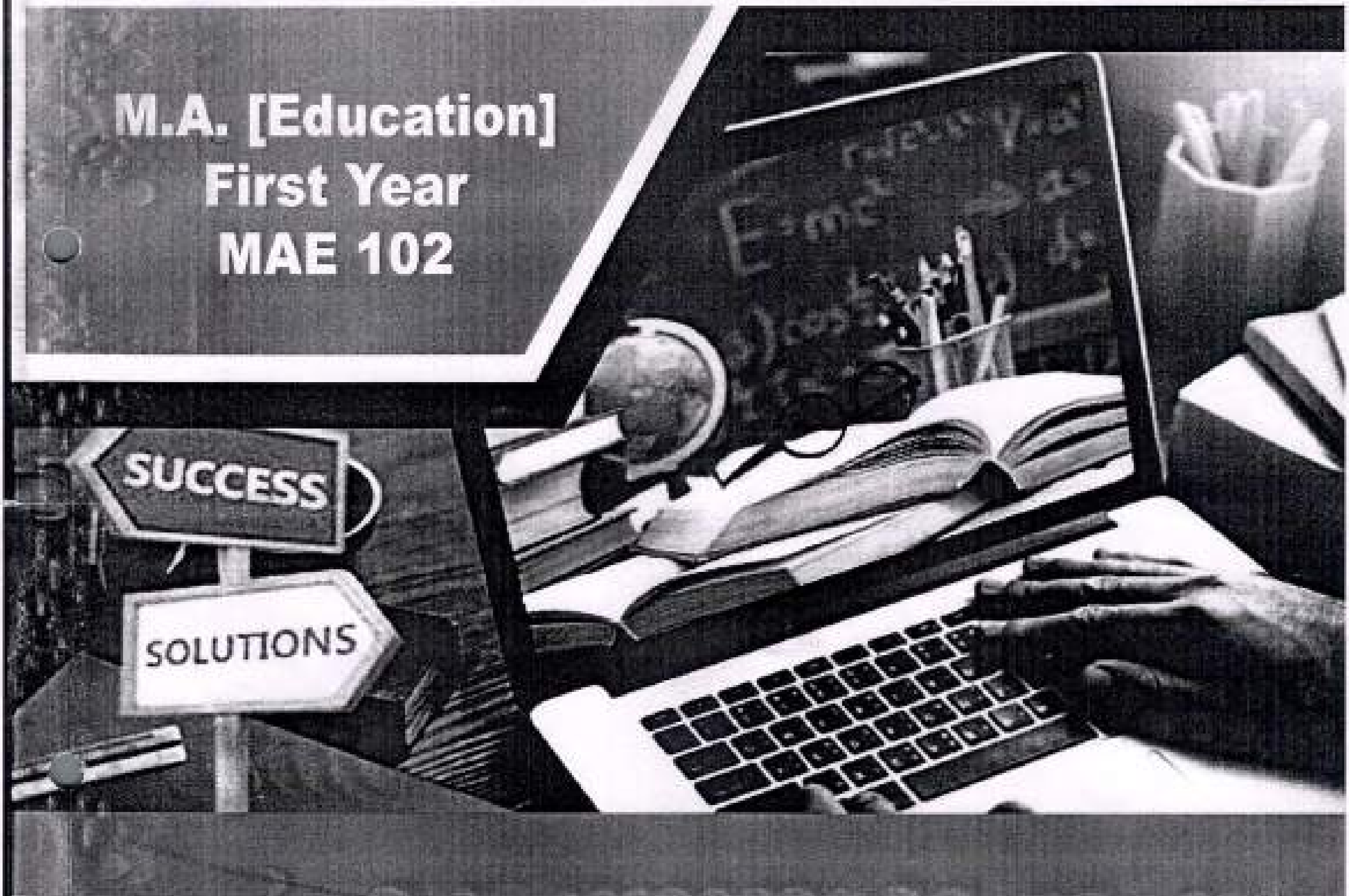

शिक्षणाचे तत्वज्ञान आणि शिक्षणाचे समाजशास्त्र

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK

लेखक

प्रा. डॉ. कैलास खोंडे

मराठा विद्या प्रसारक समाज, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक (महाराष्ट्र)

All rights reserved. No part of this publication which is material protected by this copyright notice may be reproduced or transmitted or utilized or stored in any form or by any means now known or hereinafter invented, electronic, digital or mechanical, including photocopying, scanning, recording or by any information storage or retrieval system, without prior written permission from the Publisher.

Information contained in this book has been published for School of Open Learning, Savitribai Phule Pune University, Pune by VIKAS Publishing House Pvt. Ltd. and has been obtained by its Authors from sources believed to be reliable and are correct to the best of their knowledge. However, the Publisher and its Authors shall in no event be liable for any errors, omissions or damages arising out of this information and specifically disclaim any implied warranties or merchantability or fitness for any particular use.

VIKAS®

Vikas® is the registered trademark of Vikas® Publishing House Pvt. Ltd.

VIKAS® PUBLISHING HOUSE PVT. LTD.
E-28, Sector-8, Noida - 201301 (UP)
Phone: 0120-4078900 • Fax: 0120-4078999
Regd. Office: A-27, 2nd Floor, Mohan Co-operative Industrial Estate, New Delhi 1100 44
• Website: www.vikaspublishing.com • Email: helpline@vikaspublishing.com

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

COLLEGE OF EDUCATION
NASHIK

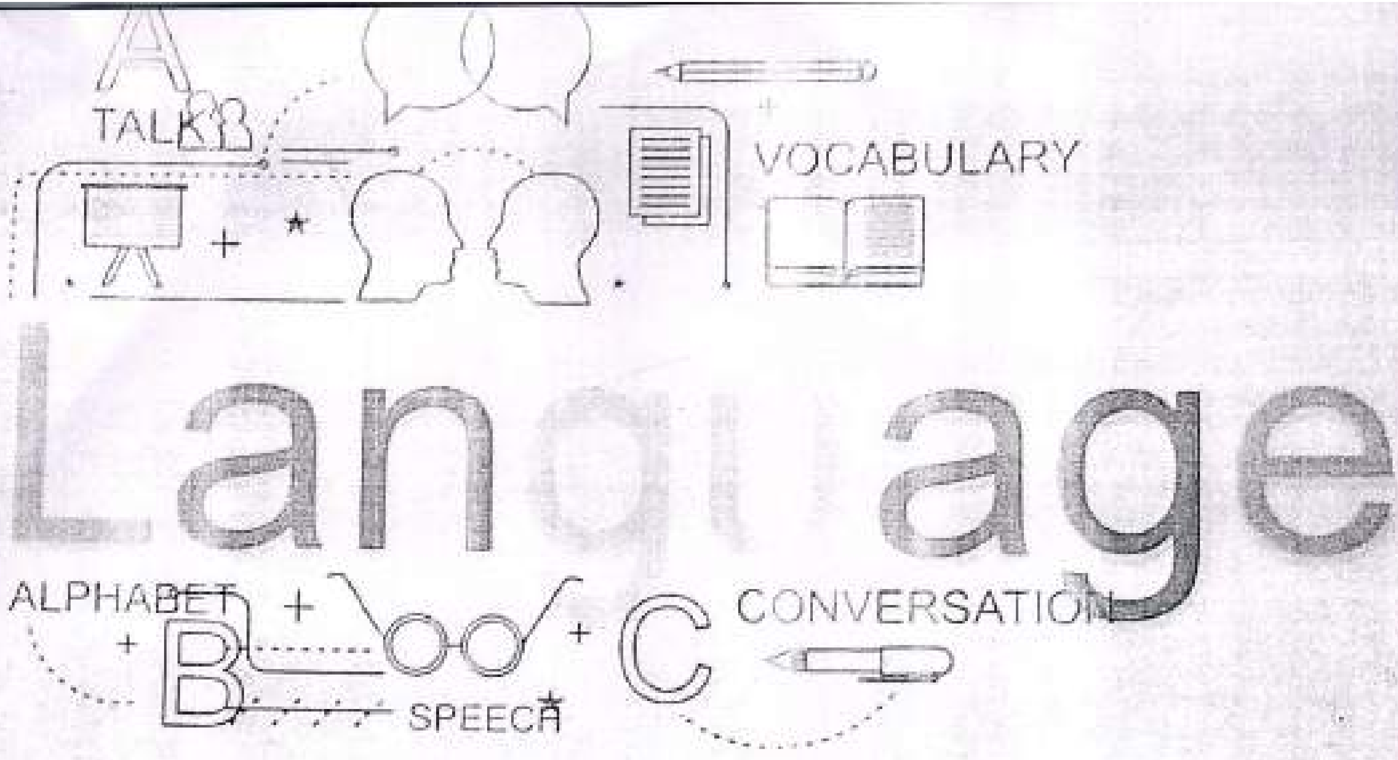

Communicative Language Teaching

A Research Based Approach

[illegible]

COLLEGE OF EDUCATION
NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus Nashik-2.

...aching English in the recent years.

...to the advent of Communicative Approach to English language teaching, it was observed that much emphasis was laid on the structural and lexical items, which did not yield desirable results. Therefore, English language teaching learning shifted its emphasis on communication rather than lexical items.

The present research based book has discussed the problems faced by the teachers of English language while teaching English by Communicative Approach. It has also focused on useful strategies to overcome their problems while using Communicative Approach for teaching English in Indian context. The book has also dealt with the theoretical aspects and communicative activities. Through this book, the author hope to make a small contribution to the teaching of English language, especially with reference to Communicative Approach.

This book could be found immensely useful by the English language teachers, learners and teacher educators. Moreover, the book would also be necessarily helpful to in-service as well as pre-service teachers and researchers in Communicative English.

Dr. Sangeeta Anant Tidke is presently working as an Associate Professor in MVP's AVH College of Education, Nashik (Savitribai Phule Pune University), Maharashtra State. She is an M.A. (English); M.Ed.; SET (Education); Ph.D (Education) and Diploma in Yoga Education.

She has been working in teaching field for more than 25 years. Many papers have been presented in National and State level conferences and seminars by her. She has been a resource person at Seminars and Soft Skill Development programmes. She is a recognized Ph.D. guide of Savitribai Phule Pune University, Pune. She has worked as a member of the Syllabus Framing Committee of B.Ed. Course at SPPU, Pune. She has been a BOS member at SPPU, Pune; since 2008. She is also a poet and has been recently selected for the State Level Award for Educational Achievement in 2019. She has a flair for teaching Communicative English and teaching of Educational Psychology.

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus Nashik-2.

₹ 995/-

ISBN 978-93-89875-66-9

7:26 25%

27.10.2021

Publication is a National Publication.

Inbox

APH PUBLISHIN... Yesterday

to me

Thank you for your E-Mail.

Our office is based in New Delhi and hence our Publication will be treated as National Publication.

Thanks,

Dr.K.B.NANGIA.

APH PUBLISHING CORPORATION

4435-36/7 ANSARI ROAD,

DARYAGANJ,

NEW DELHI-110 002

Tel.:011-23274050/9810121903/9

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus Nashik-2

Advanced Pedagogy and Applications of I.C.T.

प्रगत अध्यापनशास्त्र व माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे उपयोजन

Dr. MJAB

21-22

डॉ. मुरलीधर ए. भदाणे
(M.Sc., M.Ed., Ph.D.)

प्रा. सुनिल वाय. देसले
(M.Sc., M.Ed., SET, NET, M.Phil.)

ISBN : 978-81-949467-2-4

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

लेखक परिचय

डॉ.एम.ए.भदाणे

शिक्षण : M.Sc. (Organic Chemistry), M.Ed. (Statistics), Ph.D. (Education)
अध्यापन अनुभव - 32 वर्षे (6 वर्षे - वरिष्ठ महाविद्यालयात रसायनशास्त्र विभागात व्याख्याता, 26 वर्षे - म.वि.प्र. संस्थेचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक.)
अध्यापनाचे वर्ग : B.Ed., M.Ed., M.A. (Education), M.Phil., DSM

संशोधन मार्गदर्शक : Ph.D., M.Phil., M.Ed., M.A. (Education), DSM
अध्यापनाचे विषय : शैक्षणिक संख्याशास्त्र, आय.सी.टी., शैक्षणिक संशोधन पध्दती, गणित विज्ञान व रसायनशास्त्र अध्ययन पध्दती, प्रगत अध्यापनशास्त्र व आय.सी.टी.
पुस्तक लेखन : एकूण 9 पुस्तकांचे लेखन. संशोधन लेख : एकूण 34 संशोधन लेख प्रकाशित.
प्रशासकिय कार्य : NCTE (WRC) Visiting Team Member, महाविद्यालय परीक्षा अधिकारी (CEO), YCMOU - B.Ed. Coordinator., NAAC Comittee member, Paper setter for SPPU, YCMOU

प्रा. सुनिल यशवंतराव देसले

M.Sc. (Maths.), M.Ed., M.Phil., SET, NET
अध्यापन अनुभव : 5 वर्षे वरिष्ठ महाविद्यालयात गणित विषयाचे अध्यापन, 2 वर्षे य.च.म. मुक्त विद्यापीठात सहाय्यक प्राध्यापक, 15 वर्षे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र, गणित, आय.सी.टी., प्रगत अध्यापनशास्त्र, संशोधन, अनुदेशन प्रणाली विषयांचे अध्यापन. गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय संगमनेर येथे कार्यरत.

लेखन :

1. शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र, प्रगत अध्यापनशास्त्र, गणित विद्याशाखा व अध्यापनशास्त्र ही पुस्तके प्रकाशित.
2. मुक्त विद्यापीठासाठी बी.एड. संख्याशास्त्र कार्यपुस्तिका, एम.ए. शिक्षणशास्त्र, डी.एस.एम., बाल संगोपन इ. मार्गदर्शिकात सहलेखन.

संशोधन लेख : विविध मासिके तसेच सेमिनार प्रोसेडिंग मध्ये 50 संशोधन लेख प्रकाशित.
इतर : 200 कार्यशाळा व चर्चासत्रात सक्रीय सहभाग, विविध विषयांवर तज्ञ म्हणून राज्य, राष्ट्र स्तरावरील चर्चासत्रात सहभाग, एम. एज्युकेशन, एम.एड. संशोधक मार्गदर्शक म्हणून काम, विद्यापीठ तसेच महाविद्यालयीन विविध समित्यांवर काम.

ISBN : 978-81-949467-2-4

मूल्य : 180/-

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK

PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

ISBN : 978-81-937477-1-1

६१. राजर्षि शाहु महाराज के स्त्री-शिक्षासम्बन्धी विचार

डॉ. शैला चव्हाण
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक

जहाँ ज्ञान है, वहाँ मान है और यह सत्य है, इसके अनेक उदाहरण हमें पता हैं और यही सत्य है कि, शिक्षा यह मनुष्य मात्र कि तीसरी आँख है। शिक्षा ही मानव की प्रगति का आधार है और इसी कारण यह शिक्षा पुरुष को या महिला सभी को समान रूप से मिलना चाहिए। पुरुषों की तुलना में महिलाओं को भी समान अवसर, समतोल व्यक्तित्त्व का विकास, स्वसंरक्षण, अच्छे-बुरे की परख के लिए शिक्षा आवश्यक है। शिक्षा ही मनुष्य को मनुष्य बनाती है। इस विचार से प्रेरित होकर स्त्री-शिक्षा के प्रति अपना कर्तव्य करनेवाले अनेक समाजसुधारकों में राजर्षि छत्रपति शाहु महाराज का स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण है। उनका कार्य हम सभी को प्रेरणा प्रदान करता है। क्योंकि उन्होंने स्त्री-पुरुष भेदभाव न करते हुए समान शिक्षा का समर्थन किया। साथ ही में स्त्रियों के मानसिक विकास के लिए शिक्षा की माँग की। इसी कारण उन्हें स्त्री-शिक्षा के आधार मानते हैं और स्त्री-शिक्षा का प्रचार और प्रसार की वह एक पूजा के रूप में स्वीकार किया करते थे।

ऐसे महान समाज सुधारक तथा स्त्री-शिक्षा के पुरस्कर्ता राजर्षि शाहु महाराज की, महिला शिक्षा नीति के बारे में जानकारी प्राप्त करेंगे, जिससे हमें उनके महान विचार और कार्यनीति के बारे में जानकारी से हमें प्रेरणा ही प्राप्त होगी। उन्होंने स्त्री-शिक्षा विषयक कार्य इस प्रकार किया है-

१. मानसिक विकास हेतु स्त्री-शिक्षा :

शाहु महाराज ने उस परिस्थिति में स्त्री-शिक्षा का प्रयास किया, जहाँ अस्पृश्य और महिलाओं को शिक्षा के अधिकार से वंचित किया गया था और उन्हें यह मंजूर ही नहीं था, कि महिलाओं को शिक्षा के अधिकार से दूर रखा जाय। शिक्षा के अभाव में महिला मानसिक कुण्ठाओं का सामना कर रहीं थी। उन्हें समाज, घर-परिवार और एक व्यक्ति के रूप में भी सम्मान नहीं था। इस कारण उन्होंने इस मानसिक दरिद्रता से उभरने के लिए मानसिक रूप से विकसित होकर, सक्षम बन जाए और मानव समाज का कोई भी अंग उपेक्षित नहीं रहेगा। इसलिए उन्होंने प्रथम स्त्री-शिक्षा की शुरुआत अपने घर से शुरुआत करते हुए अपनी विधवा बहु इंदुमति देवी को शिक्षा के लिए प्रेरित किया। और परिणामत: उनका यह कार्य मानो विधवाओं को भी सामाजिक रूप से स्वतंत्रता के पर्व को एक प्रेरणा प्राप्त हुई थी।

२. परम्परागत रुढि-परम्पराओं से मुक्ति :

तत्कालीन सामाजिक मान्यताएँ अपनी कठोरता की चरम सीमाओं पर थी। पुरुष और महिलाओं को अलग नियमों का पालन करना अनिवार्य था। यहाँ तक की महिलाओं को शिक्षा देना भी पाप समझा जाता था। पर्दा तथा बाल विवाह पद्धति भी अपने पैर जमाए खड़ी थी। ऐसी अस्थिर परिस्थितियों में महिलाओं को अगर सम्मान के साथ जीना है, तो शिक्षा के सिवा कोई चारा नहीं है। शिक्षा ही वह माध्यम होगा, जो महिलाओं को अपना स्थान तथा मान-सम्मान प्राप्त कराने में सक्षम होगा। इसी बात को ध्यान में रखते हुए शाहु महाराज ने स्त्री-शिक्षा को समर्थन दिया।

३. विशेष अधिकार पदों की निर्मिति :

राजर्षि शाहु महाराज के द्वारा अपनाया गया यह एक अभिनव मार्ग था। क्योंकि इसके पीछे उनकी भूमिका थी, कि अगर उच्च पद पर किसी महिला को ही जिम्मेदारी दी जाए, तो वह अपना दायित्त्व पूर्ण रूप से पूर्ण करेगी। और अन्य महिल-

COLLEGE OF EDUCATION NASHIK
PRINCIPAL
COLLEGE OF EDUCATION
M.V.P. Campus, Nashik-2

|| लेखक परिचय ||

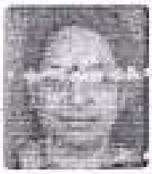

प्रा. डॉ. शैला चव्हाण

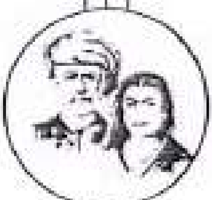

लेखन कार्य: १.छात्र अध्यापक सेवकाल, इन्साईट पब्लिकेशन्स, नाशिक. २. हिंदी शिक्षा, इन्साईट पब्लिकेशन्स, नाशिक. ३. शालेय व्यवस्थापन : गणेशपूजा प्रकाशन, नाशिक. ४.शिक्षक शिक्षण, इन्साईट पब्लिकेशन्स, नाशिक. ५. भारतीय शिक्षा का इतिहास, विकास प्रकाशन, कानपुर. ६.आदिवासी समाज एवं संस्कृती, रोशनी पब्लिकेशन्स, कानपुर. ७. २१वी सदी में महिला सशक्तिकरण, पराग प्रकाशन, कानपुर. विशेष कार्य: महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ - बालभारती. हिंदी पाठ्यपुस्तक निर्मिती अभ्यास मंडळ, सदस्य सन्मान: महाकवी रविंद्रनाथ ठाकूर - सारस्वत सन्मान - २०१९.

पत्ता : सुविधिनाथ सो., मुख्य अग्निशमन केंद्रासमोर, शिंगाडा तलाव, नाशिक ४२२००१.
Mob.9850827138 Email : chavanshaila11gmail.com

महात्मा फुलेंचे जीवित स्वप्न - सत्यशोधक समाज

दिव्यत्वाची जेथे प्रचिती ।
तेथे कर माझे जुळती ।।

हे जे भव्य दिव्य अत्युच्च आणि अलौकिक असे जे आहे तेथे आपण नकळत नतमस्तक होतो. परंतु वरील गुण हे एखाद्या व्यक्तीत येण्यासाठी त्या व्यक्तीने आपले सर्वस्व पणाला लावलेले असते हे विसरून चालणार नाही. कारण पारिवारिक सुविधांचा त्याग करून समाज आणि पर्यायाने राष्ट्रासाठी आयुष्य वेचणाऱ्या महान विभूतींना त्यांच्या असामान्य कार्यासाठी महात्मा' या अत्युच्च उपाधीने सन्मानित करण्यात येते. अशाच महान विभूती मध्ये जोतिबा फुले यांचे नाव भारतीय इतिहासात अग्रस्थानी आहे. सामान्य परिवारात जन्मलेले जोतिबा फुले यांनी महात्मा या पदापर्यंत जाण्यासाठी या देशासाठी जे जे

भारत का वीर योद्धा : छत्रपति शिवाजी महाराज

डॉ. शैला चव्हाण

मेरे देश की धरती सोना उगले
उगले हीरे-मोती, मेरे देश की धरती...

भारत की भूमि देवभूमि कही जाती है तथा यह पवित्र भूमि मानी जाती है। इस पावन धरा ने न जाने कितने हीरे और मोतियों को जन्म दिया है जो आज विश्वभर में जाने-माने तथा प्रसिद्ध होने के साथ-साथ वंदनीय भी हैं। उदाहरण के तौर पर, हम श्रीराम, श्रीकृष्ण का उल्लेख कर सकते हैं, जिन्होंने जन्म के लिए इस भूमि का चयन किया, इसलिए यह देवभूमि है। भारतीय भूमि संतों की भूमि है। कबीर, नानक, मीराबाई, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत बसवेश्वर जैसे कई नाम उल्लेखनीय हैं। स्वतंत्रता संग्राम के स्वातंत्र्य-सेनानी, जिन्होंने अपना सर्वस्व मातृभूमि पर न्योछावर कर दिया, हँसते-हँसते फाँसी चढ़ने वाले इस भूमि के साक्षात हीरे-मोती-रत्नों में हमारे नेता, समाज-सुधारक, अध्यापक, जनसेवा को ही ईश्वर सेवा मानने वाले समाज सेवक, छात्रादि महत्वपूर्ण हैं। गौरव की बात तो यह है कि झाँसी की रानी, जीजाबाई, सावित्रीबाई फुले, महादेवी वर्मा आदि जैसी अनेक महिलाओं ने भी अपनी भारत भूमि के गौरव के लिए अपना योगदान दिया है। महिलाएँ भी यहाँ पीछे नहीं हैं। इसलिए उपर्युक्त पंक्तियाँ जो मिट्टी हीरे-मोती-रत्नों की खान है, यह सत्य प्रतीत होता है। इसका वर्णन हमारे राष्ट्रगान में भी हुआ है—वह इस प्रकार है—

भारत का वीर योद्धा : छत्रपति शिवाजी महाराज

डॉ. शैला चव्हाण

मेरे देश की धरती सोना उगले
उगले हीरे-मोती, मेरे देश की धरती...

भारत की भूमि देवभूमि कही जाती है तथा यह पवित्र भूमि मानी जाती है। इस पावन धरा ने न जाने कितने हीरे और मोतियों को जन्म दिया है जो आज विश्वभर में जाने-माने तथा प्रसिद्ध होने के साथ-साथ वंदनीय भी हैं। उदाहरण के तौर पर, हम श्रीराम, श्रीकृष्ण का उल्लेख कर सकते हैं, जिन्होंने जन्म के लिए इस भूमि का चयन किया, इसलिए यह देवभूमि है। भारतीय भूमि संतों की भूमि है। कबीर, नानक, मीराबाई, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत बसवेश्वर जैसे कई नाम उल्लेखनीय हैं। स्वतंत्रता संग्राम के स्वातंत्र्य-सेनानी, जिन्होंने अपना सर्वस्व मातृभूमि पर न्योछावर कर दिया, हँसते-हँसते फाँसी चढ़ने वाले इस भूमि के साक्षात हीरे-मोती-रत्नों में हमारे नेता, समाज-सुधारक, अध्यापक, जनसेवा को ही ईश्वर सेवा मानने वाले समाज सेवक, छात्रादि महत्वपूर्ण हैं। गौरव की बात तो यह है कि झाँसी की रानी, जीजाबाई, सावित्रीबाई फुले, महादेवी वर्मा आदि जैसी अनेक महिलाओं ने भी अपनी भारत भूमि के गौरव के लिए अपना योगदान दिया है। महिलाएँ भी यहाँ पीछे नहीं हैं। इसलिए उपर्युक्त पंक्तियाँ जो मिट्टी हीरे-मोती-रत्नों की खान है, यह सत्य प्रतीत होता है। इसका वर्णन हमारे राष्ट्रगान में भी हुआ है–वह इस प्रकार है–

ऑनलाईन शिक्षण : फायदे आणि तोटे

– डॉ. शैला चव्हाण
सहायक प्राध्यापक,
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गंगापूर रोड, नाशिक

मानवाच्या मूलभूत गरजा सर्वमान्य आहेत. परंतु आज अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य ह्या ५ मूलभूत गरजा मानल्या जात आहे. शिक्षण आणि आरोग्य यांचा मानवाच्या मूलभूत गरजांमध्ये समावेश केल्याने त्याचे मानवी जीवनातील महत्त्वाचे स्थान आपोआपच अधोरेखित झाले आहे. म्हणून त्यांचा विचार करतांना आपण आज पर्यंत पारंपरिक पद्धतीने म्हणजे वैदिक, मध्ययुगीन शिक्षण पद्धतीपासून आजच्या औपचारिक शिक्षण पद्धतीपर्यंत विचार केला तर शिक्षणाचे महत्त्व व पद्धती सर्वश्रुतच आहेत. कारण ज्येष्ठांने कनिष्ठांवर संस्कार करणे, आत्म्याचा विकास, सुप्त शक्तींचा विकास, बुद्धी, भावना आणि कृती (३क) असे शिक्षणाचे महत्व विविध व्याख्यांमधून सर्व मान्य आहे. आणि हे प्रत्यक्ष एकमेकांच्या सानिध्यात, मग ते गुरुकुल असेल किंवा आधुनिक चार भिंतीची शाळा असेल, ज्ञानदान हे विद्यार्थी आणि शिक्षक ह्यांचा एकमेकांच्या सहवासातच पूर्ण झाले आहे.

येथूनच शिक्षणाचे महत्वाची उद्दिष्टे साध्य करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने

» न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता
» लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता
» व्यक्ती व समाज विकास
» वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगती
» राष्ट्रीय, सामाजिक व वैयक्तिक मूल्य

इ. साठी विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास, लोकशाही नागरिकत्वाचा विकास, श्रमप्रतिष्ठा, पर्यावरण सुरक्षा, राष्ट्रप्रेम, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा विकास, सामाजिक नागरिकत्वाचा विकास, परस्पर सहकार्य, स्नेह, सहिष्णुता, संवेदनशीलता, जेवढी यादी करावी तेवढी मोठी यादी बनेल. एक नाही अनेक उद्दिष्टे साध्य करून सर्वांगीण विकास पूर्ण झालेला या देशाचा यशस्वी नागरिक हा शिक्षणानेच तयार होणार आहे. आणि ह्या सर्व उद्दिष्टांच्या साध्यतेचे श्रेय जाते आमच्या शिक्षण प्रणालीला. कारण ती जाणीवपूर्वक निर्माण केलेली असल्याने ध्येय, उद्दिष्ट, पाठ्यक्रम, अभ्यासक्रम,

शैक्षणिक क्रांतीचे जनक : महात्मा ज्योतिराव फुले

डॉ. पुनम भिमराव वाघमारे

म.वि.प्र. समाजाचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
नाशिक.

प्रास्ताविक :

भारतीय शिक्षणाचा पाया रचणा–यांमध्ये महात्मा ज्योतिबा गोविंदराव फुले यांचे नाव अग्रस्थानी घ्यावे लागेल. भारतीय शिक्षण आणि समाज क्रांतीचे जनक, स्त्रीशिक्षणाचे प्रथम पुरस्कर्ता, मानवी हक्क व स्वातंत्र्याचा उद्‌गाता, सत्यशोधक, जातिभेद न मानणारे महात्मा म्हणजे ज्योतीराव फुले होय. ज्यांनी सामाजिक विकासासाठी शिक्षणाचे महत्त्व जाणले होते. समाजातील अनिष्ठ रुढी, परंपरा यांच्यामध्ये शिक्षणाच्या माध्यमाद्वारे समाज क्रांती घडविण्याचा दृष्टीकोन बाळगणारे शिक्षण क्षेत्राचे आदर्श आहेत. शिक्षणाद्वारे सामाजिक, आर्थिक, मानसिक विकासामुळे समाजातील अंधश्रध्दा दूर होतील याची त्यांना खात्री होती. एकविसाव्या शतकामध्ये भारत महासत्ता बनविण्याचे स्वप्न बाळगुण वाटचाल करतांना महात्मा फुलेंचे योगदान विसरून चालणार नाही.

थॉमस पेन यांच्या 'राईट ऑफ मॅन' या ग्रंथामध्ये 1847 मध्ये अमेरिकन स्वांतत्र्यामध्ये देशबांधवांना मानवी वर्तन, मानवी हक्क, समता व स्वांतत्र्याची जाणीव झाली याबाबतचे सविस्तर लेखन केलेले आहे. ज्योतिबांना पुस्तकामधील विचाराने सामान्यांच्या न्याय, हक्कासाठी मानवतावादावर काम करण्याची प्रेरणा मिळाली. शिक्षण हे समाज परीवर्तनाचे प्रमुख साधन होय.

शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय माणसाला माणुसकी निर्माण करण्याचे होय. माणसाला विनयशील, शांत, सुस्वभावी, आदर्श नागरिक घडविण्याचे काम शिक्षणाद्वारे होते. शिक्षणाद्वारे चातुवर्ण व्यवस्थेच्या प्रभावातून आर्थिकदृष्टया दुर्बल व सामाजिकदृष्टया बहिष्कृत समाजामध्ये सन्मानाची भावना निर्माण व्हावी, म्हणून शिक्षणात महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी मोलाचे कार्य केले.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची वैशिष्टये :

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्तविना शूद्र खचले. इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

ज्योतीरावांनी शैक्षणिक तत्त्वज्ञाची बैठक अविद्या या शब्दावर आहे. अ म्हणजे अंधःकार आणि विद्या म्हणजे ज्ञान, प्रकाश होय. ज्ञानात्मक प्रकाशाने अंधःकार दूर करण्याचा विचार मनाशी बाळगुन, शिक्षण हे समाज

PRINCIPAL
College of Education
M.V.P. Campus, Nashik-2

२०. संघर्ष व्यवस्थापन

डॉ. शैला चव्हाण
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक -०२

मनुष्य हा सामाजप्रिय आहे. तो समाजात राहणे पसंत करतो. कारण समाजातच त्याच्या सर्व गरजा पूर्ण होतात. कौटुंबिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय आणि मानसिक गरज सुद्धा समाजातूनच पूर्ण होते. कोणतीही व्यक्ती कोणत्या न कोणत्या समाजाच्या अविभाज्य असा घटक असतो. इथे प्रकर्षाने नोंदविण्यात येते की समाज म्हणजे कोणतीही जात असा नसून आपण ज्या ठिकाणी राहतो, तो सर्व परिसर आणि त्या परिसरातील राहणारे सर्व वंश, धर्म, जाती, प्रदेश, भाषा, इत्यादी दृष्ट्या भिन्नभिन्न असणाऱ्या सर्व व्यक्ती होय. या सर्व व्यक्तींचा मिळून एक समाज तयार होतो. या समाजाच्या विविध गरजा, आशा - आकांक्षा असतात. त्या पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक व्यक्ती धडपड करीत असते. आणि यातूनच गरज निर्माण होते परस्पर सहकार्य, सेवा - सुविधा, मार्गदर्शन आणि नेतृत्वाची सामाजिक बांधिलकीच्या भावनेतून उदयास आणि भरभराटीस आलेली संकल्पना म्हणजे समाजासाठी केली जाणारी सेवा अथवा कार्य अर्थात 'समाज कार्य' होय.

समाज कार्य ही २० व्या शतकातील भरभराटीस आलेल्या संकल्पनेची काही व्याख्या याप्रमाणे करण्यात आलेल्या आहेत -

१. फीड लँडर - समाजकार्य ही एक व्यवसायिक सेवा आहे. हा व्यवसाय शास्त्रीय ज्ञानावर व मानवी संबंधाच्या कौशल्यांवर आधारित आहे.

२. भारतीय परिषद १९५७ - समाज कार्य ही कल्याणकारी कृती आहे. समाजकार्य हे मानवतावाद शास्त्रीय ज्ञान व तांत्रिक कौशल्ये यावर आधारित आहे. व्यक्ती गट, किंवा समुदायाचे आयुष्य अधिक परिपूर्ण करण्याचा त्यात प्रयत्न आहे.

३. स्टनाऊप १९६० - समाज कार्य हे जसे शस्त्र आहे तसेच ती एक कला ही आहे. त्याच्यामध्ये व्यक्ती, गट, किंवा समुदायाच्या गरजांच्या पूर्तीसाठी सर्व प्रकारच्या साधनांचा एकत्रित वापर करून लोकांना स्वत:चे प्रश्न स्वत: सोडविण्यास सक्षम करणे म्हणजे समाज कार्य होय.

समाज कार्य - प्रमुख उद्देश्य आणि कार्यपद्धती :

१. समाज कार्य ही एक संघटित व्यवसायिक सेवा आहे. त्याकरिता प्रशिक्षण संस्थेतून प्रशिक्षित [illegible]

४. वैयक्तिक किंवा सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी विशिष्ट तंत्र व प[illegible] वापरल्या जातात.
५. सामाजिक सभा योजनांवर अधिक भर दिला जातो.
६. फक्त प्रश्न सोडविण्यावर भर न देता असे प्रश्न पुन्हा-पुन्हा निर्माण होऊ न[illegible] म्हणून ही प्रयत्न केले जातात.
७. समाजाच्या विकासासाठी सर्व साधनांचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न असतो.

अर्थात समाजकार्याचे मुख्यध्येय, सामाजिक कार्यक्षमता वाढविणे यासाठी लोकश[illegible] मार्गाचा अवलंब करून सामाजिक न्याय, समता, समानता व विकास ही तत्वे महत्वा[illegible] मानली जातात कारण ज्ञान कौशल्य आणि तत्त्वप्रणाली या तीन घटकांनी समाजकार्य बन[illegible] आहे.

समाजकार्याचे मुख्य ध्येय, सामाजिक कार्य क्षमता वाढवणे हे आहे. परंतु जे[illegible] समाजात एकापेक्षा अधिक व्यक्ती येतात एक समूह तयार होतो. तेव्हाच सुरू होते स्पर्ध[illegible] द्वेष, वंद्व, चढाओढ आणि एकमेकांचे आहेत. यासाठी साम, दाम, दंड आणि भेद यां[illegible] सर्रास वापर केला जातो आणि असे वर्तन करताना कोणताही विधी निषेध मानला जात नाह[illegible] फक्त सत्ता आणि स्पर्धेत टिकण्याची धडपड काय योग्य आणि काय अयोग्य याचा त[illegible] दूरदूरपर्यंत संबंध असत नाही. मग ही स्पर्धा कौटुंबिक आणि औद्योगिक क्षेत्रातील आपापसाती[illegible] किंवा इतरांशी ही असू शकते. दरम्यान नकारात्मक विचारांचा प्रभाव इतका वाढतो की संघ[illegible] पराकोटीला पोहोचतो एकमेकांचे सर्व प्रकारचे नुकसान करण्याकडे कल असतो. प्रसंग[illegible] जीवित आणि वित्त हानी केली जाते. आणि म्हणून मग हे आपस आपसातील वैमनस्य आणि त्यातून निर्माण होणारा पिढीजात संघर्ष संपविणे हे एक मोठे आव्हान ठरते. यासाठीच य[illegible] संघर्षाचे व्यवस्थापन करणे महत्त्वाचे ठरते. संघर्ष व्यवस्थापन ही आजच्या स्पर्धेच्या युगात काळाची गरज आहे. यासाठीच आपण विचार करूया, आजच्या आधुनिक संघर्षमय जीवन हे महत्वाचे लक्षण असणाऱ्या समाजाच्या संघर्ष व्यवस्थापनाचा. कारण औद्योगिक क्षेत्रातील, परंतु आज सर्वच क्षेत्रात उपयुक्त ठरणारी व्यवस्थापन या संकल्पनेच्या संघर्ष निवारणासाठी उपयोग हे महत्वाचे ठरते. यासाठी प्रथम संघर्ष म्हणजे काय ते बघुया.

संघर्ष - मानवी जीवनात गरजा पूर्ण करताना निर्णय घेण्यापूर्वी निर्माण होणारी द्वंद्व परिस्थिती म्हणजे संघर्ष होय. (Conflict is asituation that arises before a decision is made while meeting the needs in human life.)

James D. Thompson : संघर्ष म्हणजे संघटनात्मक संघर्ष म्हणजे संघटनात्मक [illegible]

असेल. सर्वसाधारण खटले पंचायतीमार्फत सोडविले जातील. न्याय हा लवकरात लवकर मिळावा हा देखील गांधींचा आग्रह होता. वकिलाने आपल्या कार्याची कायद्याच्या नियमात फी घ्यावी परंतु त्याने सामाजिक सेवा या दृष्टिकोनातून आपले कार्य करावे.

मूल्यमापनः

महात्मा गांधी हे व्यक्ती स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते तसेच त्यांच्यावर राज्य वादी विचारवंतांचा ही प्रभाव होता त्यामुळे त्यांनी राज्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन भीतीदायक होता. त्यांच्या मते राज्य म्हणजे हिंसेचे प्रतीक होईल व्यक्तीला सर्वाधिक हानी राज्यात होते. व्यक्ती जीवनासाठी राज्य आवश्यक आहे असे गांधीजींना वाटत नव्हते. त्यांनी आदर्श समाज व्यवस्थेचे चित्रण मांडलेले आहेत. आदर्श राज्यात व्यक्ती सरकारच्या नियंत्रणातून जास्तीत जास्त मुक्त असेल राजकीय सत्तेचे विकेंद्रीकरण होऊन ग्राम किंवा खेडी यांना जास्तीत जास्त महत्त्व दिले गेले पाहिजेत. खेडीही स्वयंपूर्ण व स्वायत्त असली पाहिजेत गावचा कारभार पंचायतीमार्फत चालावा असे त्यांचे म्हणणे होते राजकीय विकेंद्रीकरण याबरोबरच आर्थिक विकेंद्रीकरणाचा ही त्यांनी पुरस्कार केला गावातच लघुउद्योग व कुटीर उद्योग निर्माण झाले पाहिजे अशी त्यांची इच्छा होती.

संदर्भ साहित्यः

१) प्रा. श्रीकांत वि देशपांडे 'भारतीय राजकीय विचार' श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
२) कृ दि बोराळकर 'भारतीय राजकीय विचारवंत' पिंपळापुरे अँड कं पब्लिशर्स, नागपूर.
३) प्रा. वराडकर 'भारतीय राजकीय विचारवंत' विद्या प्रकाशन, नागपूर.
४) भा ल भोळे 'भारतीय राजकीय विचारवंत' पिंपळापुरे अंड कं पब्लिशर्स, नागपूर.
५) दिलीप सिंह निकुंभ 'भारतीय राजकीय विचारवंत' प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव.

*****

२२

महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार आणि शाश्वत विकासाचे शिक्षण

डॉ. सुषमावती जयवंत पाटील

सहयोगी प्राध्यापक, विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक.

sushmapatil26@gmail.com मो. ९४२२७७०६१०

सारांशः

शाश्वत विकास व्यक्तीचा, समाजाचा, तसेच समाजातील संस्थांचा असतो. शिक्षणातून कार्यप्रवण मनुष्यबळ निर्माण करणे आणि शाश्वत विकासाची अंमलबजावणी करणे या बाबी लोकसहभागावर अवलंबून आहेत. गांधीजींच्या मते 'आत्मा व मन यांचा परिपूर्ण विकास करून व्यक्ती मधील सर्वोत्कृष्ट गुणांची अभिव्यक्ती करणे', हे शिक्षणाचे खरे ध्येय आहे. साधन संपत्तीचा विवेकाने गरजेपुरता वापर केला तर साधन संपत्ती दीर्घ काळ पुरेल व अधिक लोकांना वापरण्यास मिळेल. भविष्यकाळातील पिढ्यांना त्यांच्या गरजा भागवताना तडजोड करावी लागणार नाही. न्यायबुद्धीचा वापर, नैसर्गिक साधन संपत्तीचा जपून वापर, पर्यावरण संरक्षण, प्रदूषके करणा-यांकडून भरपाई घेणे, समस्या सोडविण्यासाठी सहकार्य करणे, गरिबीचे निर्मूलन ही शाश्वत विकासाची तत्वे आहेत. आज शाश्वत विकासासाठी दिले जाणारे शिक्षण व त्याची वैशिष्ट्ये गांधीजींच्या तत्वज्ञानाशी मिळती जुळती आहेत.

प्रास्तविकः

शिक्षणाच्या माध्यमातून शाश्वत विकासासाठी

लेखक -

प्रा. डॉ. कैलास खोंडे
सहयोगी प्राध्यापक,
(MA,M.Ed,SET,Ph.D. DSM)
मराठा विद्या प्रसारक समाज, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक
संघटनात्मक वर्तन (सर्व घटक : १,२,३ आणि ४)

प्रा.डॉ. पूनम वाघमारे
सहाय्यक प्राध्यापक,
(B.Sc. MA,M.Ed,SET,Ph.D.)
मराठा विद्या प्रसारक समाज, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक
मार्गदर्शन आणि समुपदेशन (घटक : ५ आणि ६)

प्रा.डॉ. कविता घुघुस्कर
सहयोगी प्राध्यापक,
(M.Sc.,M.Ed,SET,Ph.D.)
मराठा विद्या प्रसारक समाज, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक
मार्गदर्शन आणि समुपदेशन (घटक : ७ आणि ८)

All rights reserved. No part of this publication which is material protected by this copyright notice may be reproduced or transmitted or utilized or stored in any form or by any means now known or hereinafter invented, electronic, digital or mechanical, including photocopying, scanning, recording or by any information storage or retrieval system, without prior written permission from the Publisher.

Information contained in this book has been published for School of Open Learning, Savitribai Phule Pune University, Pune by VIKAS Publishing House Pvt. Ltd. and has been obtained by its Authors from sources believed to be reliable and are correct to the best of their knowledge. However, the Publisher and its Authors shall in no event be liable for any errors, omissions or damages arising out of this information and specifically disclaim any implied warranties or merchantability or fitness for any particular use.

VIKAS®

Vikas® is the registered trademark of Vikas® Publishing House Pvt. Ltd.

VIKAS® PUBLISHING HOUSE PVT. LTD.
E-28, Sector-8, Noida - 201301 (UP)
Phone: 0120-4078900 • Fax: 0120-4078999
Regd. Office: A-27, 2nd Floor, Mohan Co-operative Industrial Estate, New Delhi 1100 44
• Website: www.vikaspublishing.com • Email: helpline@vikaspublishing.com